

Олена Сидоренко

Сумський державний педагогічний

університет імені А. С. Макаренка

ORCID ID 0000-0002-6494-0451

DOI 10.24139/2312-5993/2017.09/167-178

ГРОМАДСЬКА І ПРИВАТНА ІНІЦІАТИВА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено спробу розкриття громадської і приватної ініціативи як вагомого чинника розвитку вищої освіти України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Установлено, що незважаючи на численні бюрократичні перепони наукові, товариства та фізичні особи активно долучилися до створення громадських і приватних різномісних вищих навчальних закладів – педагогічних, медичних, народногосподарчих (комерційних, сільськогосподарських, інженерно-промислових), мистецьких та дипломатичних. З'ясовано, що в період національного відродження увага громадськості зосередилася на фундуванні народних університетів як вишів нового типу. Доведено, що в досліджуваній період суттєво розширився спектр спеціальностей, за якими здійснювалася підготовка фахівців, що відповідало актуальним запитам суспільства.

Ключові слова: громадська ініціатива, приватна ініціатива, вища освіта, вищий навчальний заклад, вищі курси, інститут, народний університет, підготовка фахівців.

Постановка проблеми. Реформування освітньої галузі на сучасному етапі висуває перед можновладцями та науковцями завдання віднайдення шляхів подальшого вдосконалення вітчизняної освіти, її піднесення на якісно новий рівень. Відповідно до основних нормативних документів України, реалізація стратегічних напрямів розвитку галузі передбачає створення умов для активного залучення до цього процесу громадської та приватної ініціативи, що має вагомий потенціал у пошуку нових смислових орієнтирів та одночасного збереження надбань культуротворчої діяльності. Проте в сучасних спробах реформування вітчизняної освіти варто спиратися не лише на новітні досягнення науки та інноваційної педагогічної практики, але й на історичний досвід, його демократичні та гуманістичні традиції. У цьому контексті в межах історії України привертає увагу період другої половини ХІХ – початку ХХ століття – час, коли громадська і приватна ініціатива була вагомим чинником розвитку вищої освіти, сприяючи підготовці висококваліфікованих фахівців для різних галузей економіки та народної освіти.

Аналіз актуальних досліджень. Роль громадської та приватної ініціативи в розвитку вищої освіти привертала увагу дослідників з дорадянських часів. Із проголошенням незалежності України відбувся сплеск наукового інтересу до проблеми, свідченням чого стало збільшення

досліджень монографічного та дисертаційного рівнів (з філософії, соціології, історії, педагогіки, права, економіки, теорії державного управління) щодо окремих аспектів діяльності вищої школи України, зокрема приватної (В. Астахова, М. Бірюкова, Л. Герасіна, І. Добрянський, О. Донік, О. Драч, О. Друганова, С. Жара, О. Іванов, Т. Лутаєва, С. Медведчук, Т. Павлова, В. Постолатій, Я. Романчук, Є. Степанович, Т. Удовицька, Я. Ханік, І. Якимів та ін.). Подвижницька та благодійна діяльність представників різних соціальних верств і громадських товариств, зокрема щодо фундування та підтримки вищих навчальних закладів, стала предметом досліджень Л. Вовк, Л. Корж-Усенко, В. Корнієнко, А. Нарадька, С. Поляруша, Н. Сейко, М. Слабошпицького, В. Червінського та інших. Водночас, незважаючи на те, що розвиток вищої освіти на території України все більше привертає увагу науковців, роль у цьому процесі громадської та приватної ініціативи залишається мало дослідженою, особливо в історико-педагогічному ракурсі.

Мета статті полягає у спробі розкриття громадської і приватної ініціативи як вагомого чинника розвитку вищої освіти України у другій половині XIX – на початку XX століття.

Методи дослідження: загальнонаукові методи порівняння й узагальнення забезпечили можливість формулювання вихідних положень та висновків наукової розвідки; текстологічний і ретроспективний аналіз використано при опрацюванні літературних та архівних джерел, що дозволило з'ясувати тенденції розвитку вищої освіти України в другій половині XIX – на початку XX століття й розкрити роль громадської та приватної ініціативи в цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. Ретроспективний аналіз розвитку освіти на території України засвідчує, що ще з часів Київської Русі турботу про навчання і виховання молодого покоління розділяли між собою держава, церква та суспільство. Ця тенденція зберігала свою актуальність і в козацький період, проте із входженням українських земель до складу Російської імперії наприкінці XVIII століття ситуація різко змінилася – прерогатива у вирішенні питань з різних сфер суспільного життя перейшла до державного апарату російського самодержавства.

Черговий сплеск інтересу громадськості до освітньої справи припав на другу половину XIX – початок XX століття, що було пов'язано, перш за все, з інтенсивним розвитком промисловості, державними реформами та активізацією громадсько-політичних рухів. Вища школа досліджуваного періоду знаходилася на перетині багатьох культурно-історичних, соціально-економічних і суспільно-політичних процесів та потребувала реформування.

Вагому роль у цьому процесі відіграли громадська та приватна ініціатива, адже запропоновані та зреалізовані за допомогою громадськості проекти сприяли не тільки кількісній, але й якісній розбудові вищої освіти. У контексті досліджуваної проблематики показовим є досвід Харкова, одного з

промислових центрів Російської імперії та культурно-просвітницького осередку України. Погодимось з дослідницею Т. Павловою [9], що проблема низького рівня освіченості була глибоко усвідомлена харківською інтелігенцією, а її авангард, роль якого виконувала університетська професура, долучився до активної боротьби з цією соціальною проблемою в межах фондування та підтримки численних культурно-просвітницьких проектів. Саме завдяки громадській та приватній ініціативі діяли чисельні недільні, загальноосвітні та ремісничі школи, літні колонії для дітей, бібліотеки-читальні, видавалися книги, надавалася методична та матеріальна допомога вчителям.

Такі кроки сприяли формуванню соціокультурного середовища, у межах якого стимулювалися прагнення громадськості до підвищення культурного та освітнього рівнів населення, постала достатньо розвинена освітня інфраструктура, нагромаджувався досвід організаторської і просвітницької діяльності, що стало підставою для створення цілої низки громадських та приватних вищих навчальних закладів. Так, на території Харкова в досліджуваний період діяли педагогічні, медичні, народногосподарчі вищі школи: Вищі жіночі курси Н. І. Нев'яндт (1906–1910), Вищі жіночі курси Харківського товариства взаємодопомоги трудящим жінкам (1907–1919), приватний Жіночий медичний інститут Харківського медичного товариства (1910–1919), Вищі комерційні курси, пізніше Комерційний інститут Харківського купецького товариства (1912–1919), Жіночий політехнічний інститут Південно-Російського товариства технологів (1916–1919), Вищі жіночі курси сільського господарства і лісівництва Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісівництва (1917–1919), Міський народний університет (1917–1919) [9, с. 330].

За підрахунками сучасних дослідників, зокрема Т. Удовицької [14, с. 90], наприкінці XIX – на початку XX століття в Україні функціонувало 17 громадських і приватних вищих навчальних закладів, які, відповідно до їх спеціалізації та змісту підготовки фахівців, розподілялися на декілька груп. Причому, у структурі цих вишів були школи виключно для жінок і такі, що передбачали спільне навчання представників обох статей. Маючи (за незначним винятком) ту ж, що й університети, науково-методичну і змістовну основу своєї діяльності, вищі школи були досить різноманітні за контингентом вихованців, освітнім цензом абітурієнтів, організаційними формами, цілями й методами викладання.

Більшість із них становили навчальні заклади університетського типу, переважно жіночі за складом вихованців (Київські вищі жіночі курси, Київські приватні загальноосвітні вечірні жіночі курси А. В. Жекуліної, Одеські вищі жіночі курси, Харківські вищі приватні курси Харківського товариства взаємодопомоги трудящим, Київські жіночі загальноосвітні курси професора М. В. Довнар-Запольського, Харківські вищі загальноосвітні жіночі курси

Н. І. Невіандт, Катеринославські вищі жіночі курси при Гірничому інституті) [14, с. 179–180]. У 1912 році Міністерство народної освіти визнало за випускницями таких вишів (за винятком Катеринославських вищих жіночих курсів) право на університетський диплом. Найбільшим попитом серед вихованок приватних вищих жіночих курсів користувалися історико-філологічні й фізико-математичні відділення (факультети), що готували в основному учителів середніх навчальних закладів.

У Харкові Вищі жіночі курси було відкрито в 1906 році з ініціативи дружини високопосадовця Н. Невіандт. Хоча, за задумом засновників, передбачалася робота трьох факультетів: юридичного, історико-філологічного і фізико-математичного, проте з початку 1906–1907 навчального року працювало тільки юридичне відділення, а історико-філологічне і медичне (замість передбачуваного фізико-математичного) розпочали свою діяльність із 1907 року [5].

Аналіз джерел підтверджує, що в Харкові на початку ХХ століття боротьбу за розповсюдження вищої жіночої освіти підтримало Товариство взаємодопомоги трудящих жінок. Було створено комісію для розробки Статуту вищого навчального закладу для жінок, очолену відомою вченою О. Єфименко, яка, успішно поєднуючи наукову роботу з адміністративно-просвітницькою діяльністю, енергійно взялася за організацію вищих жіночих курсів, залучивши до їх створення і діяльності своїх колег, професорів Харківського університету Д. Багалія, В. Бузескула, М. Сумцова та інших [14, с. 67–68].

Слід зазначити, що процес відкриття цих курсів був вельми тривалим та тернистим, оскільки численні звернення ініціаторів до Міністерства народної освіти і особисто до міністра В. Глазова не принесли очікуваних результатів. Останній усіляко перешкоджав відкриттю вищих жіночих курсів у Харкові, вважаючи їх створення передчасним через матеріальну незабезпеченість. Тому, незважаючи на значну підготовчу роботу, курси так і не було відкрито до 1905 року.

У 1906 році комісія Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок знову повернулася до питання про відкриття вищих жіночих курсів і отримала згоду професорів історико-філологічного факультету Харківського університету на читання лекцій. Проте певні труднощі з відкриттям юридичного факультету були пов'язані з кадровими проблемами. Члени комісії спільно з професорами університету В. Арнольдї, І. Осиповим, Л. Рейнгардтом знову звернулися до Міністерства народної освіти за дозволом на відкриття курсів. У відповідь уряд визнав можливість відкриття на початку 1907–1908 навчального року вищої жіночої школи без надання їм будь-яких прав [7, с. 26].

Другою за чисельністю групою громадських і приватних жіночих навчальних закладів університетського типу були медичні курси та інститути,

що діяли за програмою університетів та компенсували відсутність на більшості вищих жіночих курсів медичних факультетів. В Україні таких навчальних закладів було три: Одеські вищі жіночі медичні курси (1910 р.), Харківський жіночий медичний інститут (1910 р.) та Київський жіночий медичний інститут (1916 р.), виокремлений з медичного факультету Київських вищих жіночих курсів [5].

Застосування методу порівняння дозволяє дійти висновку, що прагнення жіноцтва до вищої медичної освіти було досить великим у Харкові, тож розглянемо роль приватної та громадської ініціативи у становленні та діяльності Харківського жіночого медичного інституту більш детально. Так, у 1905 році уряд допустив жіноцтво до університетів на правах вільних слухачок, унаслідок чого на медичному факультеті Харківського університету їх налічувалося 195 осіб – найбільше серед інших університетів [16, с. 76]. Однак бажаючих вивчати медицину було значно більше, тому тоді ж постало питання про організацію вищої медичної школи для жінок.

Ініціатива належала Харківському медичному товариству, що займало провідні позиції серед аналогічних товариств дореволюційної Російської імперії. Це був великий науково-медичний центр, що видавав власний журнал та мав у своєму складі 179 наукових і дослідницьких установ, лабораторій [13, с. 34]. Створення при цьому поважному Товаристві свого інституту було цілком закономірним, і вже в лютому 1906 року було прийнято рішення «розпочати відкриття медичної школи вищого типу негайно». Однак позитивному вирішенню цього питання завадили фінансові труднощі і непослідовність чиновників щодо легітимізації нових навчальних закладів.

Текстологічний аналіз джерел підтверджує, що в той самий час можливістю відкриття медичного навчального закладу зацікавилася засновниця Вищих жіночих курсів Н. Невіандт. Це сталося внаслідок того, що в 1907 році на відділення чистої математики не записалося жодної людини, натомість всі слухачки висловили бажання навчатися на природничому відділенні [8, с. 75], яке було підготовчим рівнем до отримання вищої медичної освіти. Тому Н. Невіандт написала клопотання про дозвіл відкрити на курсах медичного відділення замість малопопулярного фізико-математичного. Дослідницею Т. Удовиською було встановлено, що у процесі вирішення цього питання попечитель Харківського навчального округу О. Раєвський звернувся до професора Д. Багалія за консультацією, який зазначив, що створення медичного факультету є непосильним для приватної особи, а відтак це завдання могла вирішити тільки державна установа [10]. Проте, незважаючи на позицію консультанта, у 1908 році клопотання засновниці курсів було задоволено. Одночасно уряд закрив двері державних університетів для жінок, що ще більше загостило питання про вищу жіночу освіту.

Жіночі курси Н. Невіандт протягом двох років діяли цілком успішно, проте в подальшому зіткнулися із серйозними труднощами, пов'язаними з відсутністю відповідної матеріально-технічної бази (лабораторій, кабінетів, навчальних платформ у клініках тощо). Причини цього можна пояснити відсутністю в засновниці медичної освіти, необхідної для розуміння всіх умов її здобуття, а також тим, що Н. Невіандт більше переслідувала комерційні цілі, ніж турбувалася про якість навчання.

У 1910 році викладацький склад медичного факультету цих курсів залишили професори С. Попов і А. Репрев, вмістивши в місцевих періодичних виданнях вмотивовані листи із зазначенням низки недоліків щодо організації курсів. Згодом до редакцій надійшли листи вихованок, у яких критикувалася матеріально-технічна незабезпеченість освітнього процесу й висловлювалося прохання до Медичного товариства про допомогу в налагодженні вищої жіночої медичної освіти [3, с. 3–4]. Одночасно 394 вихованки закладу Н. Невіандт звернулися до Харківського медичного товариства із заявою про прийняття курсів до своєї компетенції. У тому ж році на засіданні Товариства було ухвалено постанову про організацію жіночих медичних курсів, виділено необхідні кошти, обрано організаційний комітет на чолі з професором Харківського університету В. Данилевським, до складу якого ввійшло все правління і господарська комісія. У серпні 1910 року було затверджено Статут приватного Харківського жіночого медичного інституту. У відповідь Міністерство народної освіти дозволило розпочати заняття в інституті в листопаді 1910 року [9].

Аналіз джерел засвідчує, що інститут активно діяв протягом семи років, але зі встановленням радянської влади його було приєднано до медичного факультету Харківського університету.

Наступну групу в громадському і приватному секторі вищої школи складали народногосподарські вищі навчальні заклади. На початку ХХ століття в Україні діяли комерційні, сільськогосподарські та інженерно-промислові вищі школи. Переважну більшість їх становили вищі комерційні курси та інститути, інноваційні за організаційними формами і змістом навчання та підзвітні Міністерству торгівлі і промисловості. В Україні їх було чотири, але до 1917 року існували й активно здійснювали навчальну діяльність тільки два – у Києві та Харкові [12, с. 93–94].

Вища комерційна школа готувала фахівців у сфері торгівлі і промисловості, банківсько-страхової, кооперативної справи, у галузі комунально-муніципальних і адміністративних служб. Проблема розвитку вищої комерційної освіти опікувалися, насамперед, біржові комітети, міські купецькі товариства та регіональні торгово-промислові з'їзди, турбуючись про зміцнення їх юридичного статусу, удосконалення організаційного устрою, наукової і навчальної діяльності. Зокрема, у 1910 році Постановою Ради Київського комерційного інституту заклад передавався Товариству піклування

про вищу комерційну освіту в м. Києві. Організацію спільної діяльності викладацького персоналу і діячів торгово-промислової сфери було здійснено з метою наближення підготовки фахівців до їх майбутньої професійної практичної діяльності. При цьому Товариство взяло на себе зобов'язання щодо надання допомоги у вирішенні питань про права випускників, розвиток матеріально-технічної бази тощо [14, с. 93].

Текстологічний аналіз джерел доводить зацікавленість Міністерства торгівлі і промисловості в розвитку цієї ланки вищої освіти, порівняно з іншими міністерствами та відомствами Російської імперії. Так, ініціатори створення комерційного інституту в Харкові, дбаючи про стабільність майбутнього комерційного інституту, запропонували пов'язати його існування з міцною в економічному відношенні організацією – Харківським купецьким товариством [9]. У 1911 році було порушено клопотання перед Міністерством торгівлі і промисловості, яке задовольнили тільки в 1912 році з дозволом на заснування вищого комерційного навчального закладу, однак без найменування його інститутом. Харківські комерційні курси стали закладом для осіб обох статей за зразком інститутів відповідного профілю в Києві та Москві. Харківські комерційні курси розпочали свою діяльність у приміщенні місцевого комерційного училища за фінансової підтримки Харківського купецького товариства. До їх відкриття долучилося міське самоврядування Харкова і Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [1, с. 5].

Курси склалися з комерційно-економічного відділення та підвідділів комерційно-економічного, місцевого господарства, промислового, гірничопромислового й педагогічного. Вже протягом перших трьох років діяльності курси здобули репутацію життєздатного навчального закладу з достатнім матеріальним і педагогічним забезпеченням. Тому в 1915 році до Міністерства було спрямовано клопотання про перетворення курсів на інститут із наданням цьому закладу низки відповідних прав, яке було задоволено після затвердження відповідного «Положення» в 1916 році [9]. Обґрунтовуючи доцільність цього перетворення, міністр торгівлі і промисловості князь В. Шаховський у своєму листі до Державної Думи зазначав, що місто Харків було великим торгово-промисловим і просвітницьким центром Росії, де працювало безліч банків, контор, установ, понад 140 заводів і фабрик з обігом у декілька десятків мільйонів рублів.

У цілому, російський уряд прихильно ставився до ініціатив буржуазії в галузі комерційної освіти. У 1897 році було офіційно схвалено Статут Товариства поширення комерційних знань, що розгорнуло активну діяльність у цій галузі. Представники найбільших промислових об'єднань (наприклад, Товариства заводчиків і фабрикантів) залучалися до обговорення складеного Міністерством торгівлі і промисловості законопроекту про вищу комерційну

освіту (1909 р.). Урешті відбулося навіть юридичне зрівняння випускників і викладачів громадської та приватної комерційної вищої школи у службових і станових правах, у пільгах щодо виконання військового обов'язку із випускниками і викладачами державної.

Таким чином, вищі недержавні комерційні навчальні заклади знаходилися в кращому матеріальному і статусно-правовому становищі, ніж вищі жіночі курси. Зокрема, комерційні виші займали особливе положення в системі недержавної вищої освіти, оскільки відкривали своїм вихованцям вихід до урядової кар'єри.

Найбільш дієздатними після комерційних вищих навчальних закладів народногосподарського профілю були сільськогосподарські, проте в Україні існувала тільки одна така вища школа – Вищі жіночі курси сільського господарства і лісівництва Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісівництва (1917–1919).

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що перед Харківською міською управою громадськістю неодноразово піднімалося питання про необхідність створення агроінститутів «у чорноземних регіонах, що годують всю країну й Західну Європу» [2, арк. 8 зв.]. Зокрема, планувалося відкриття сільськогосподарського відділення в Харківському політехнічному інституті. Попри те, що клопотання 1893, 1898 і 1903 років не було задоволено слобожани прагнули реалізувати омріяний проект, не шкодуючи для цього сил і засобів, заохочуючи сусідні земства і приватних осіб за прикладом Києва, де громада й небайдужі приватні особи виділили землю та 300 тис. руб. і Варшави – 1 млн. руб. на створення політехніки [2, арк. 104 зв.]. Це питання систематично порушувалося на сторінках періодичних видань, на з'їздах і зборах сільськогосподарських працівників, у петиціях Харківської Думи, харківського, херсонського, таврійського земств і приватних осіб. Зрештою, голос громади було почуто і створено інститут, хоча й у складі тільки двох відділів.

Подальші спроби відкрити окрему сільськогосподарську вищу школу або ж агрономічне відділення в новоствореному інституті також не увінчалися успіхом. Тож, коли перед харківською міською думою було порушено клопотання щодо переведення до Харкова Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісівництва, підготовлене В. Воскресенським, К. Зворикіним, і А. Остапенком [2, арк. 31], ідею було підтримано.

Інженерно-промислова освіта серед громадських та приватних вищих навчальних закладів була представлена в Україні двома вишами – Катеринославським приватним політехнічним інститутом для осіб єврейської національності і Вищими жіночими політехнічними курсами (пізніше – Харківським жіночим політехнічним інститутом). Нечисленність цих закладів обумовлювалася низкою причин: підприємці вимушені були

готувати кадри керівників виробництва в державних ВНЗ, що надавали випускникам значні станові і службові привілеї; створення інженерних інститутів було справою надзвичайно складною через значний дефіцит викладацьких кадрів вищої кваліфікації в галузі технічних та інженерних наук; створення й функціонування вишів інженерного профілю потребувало значної матеріальної бази.

Ініціатива відкриття Вищих жіночих політехнічних курсів належала Харківському Південно-Російському товариству технологів, яке дійшло висновку, що завдяки посиленому зростанню міст, розвитку міського господарства і земської діяльності є величезний попит на науково підготовлених інженерів у галузі міського і земського будівництва. Необхідно дати пояснення, що ще раніше навчальний комітет Харківського технологічного інституту клопотався перед Міністерством народної освіти про дозвіл прийому до інституту жінок. І хоча відомство відповіло відмовою, однак не заперечувало проти заснування інженерного вищого жіночого навчального закладу в Харкові, заснованого та утримуваного за рахунок приватної ініціативи. Зрештою, член Товариства технологів професор В. Тір вніс до правління пропозицію взяти на себе ініціативу створення таких курсів.

Ознайомившись із правилами заснування приватних вищих навчальних закладів, збори Харківського Південно-Російського товариства технологів схвалили відкриття курсів. Планувалася організація двох відділень – механічного та інженерно-будівельного, кожне з яких включало в себе по два відділи: машинобудівний і технологічний; залізничний відділ земського і міського господарства відповідно [4].

Застосування методу ретроспективного аналізу дозволило підтвердити, що в досліджуваний період завдяки ініціативам громадськості суттєво розширився спектр спеціальностей, за якими здійснювалася підготовка фахівців, зокрема у сферах мистецтва та дипломатії. Зокрема, в Україні з'явилися громадські навчальні заклади, що готували спеціалістів у галузі мистецтва, створені за участю імператорського Російського музичного товариства і його регіональних відділень у Києві та Одесі [11, с. 34]. Так, у 1913 році завдяки зусиллям громадськості було відкрито Київську та Одеську консерваторії.

Аналіз джерел засвідчує, що в 1914 році відкрився ще один приватний навчальний заклад – Новоросійський вищий міжнародний інститут для осіб обох статей, засновником якого був А. Верцинський [15, с. 4].

Сучасними дослідниками доведено, що в досліджуваний період ініціативні представники громадськості вели активну боротьбу за створення народних університетів на території України, проте російський уряд не легітимізував жодного [6, с. 201–202]. Тож їх задуми увінчалися успіхом вже в період національного державотворення.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Таким чином, зміни в соціально-економічних умовах розвитку суспільства призводили до істотних перетворень у системі вищої освіти. Вагомим чинником цього процесу стала громадська і приватна ініціатива, завдяки якій було суттєво посилено ті ланки освіти, у яких найбільш гостро відчувалися проблеми в підготовці фахівців (педагогічна, медична, сільськогосподарська освіта), а також наповнено відсутні ланки (економіко-комерційна, мистецька, дипломатична освіта), пом'якшуючи наслідки охоронних обмежень доступу до вищої освіти певних категорій населення. Відродження традиції заснування приватних і громадських вищих навчальних закладів має не тільки урізноманітнювати вітчизняну систему освіти, але й підвищувати її якість та суспільний авторитет, сприяти появі педагогічних новацій.

Спеціального вивчення потребують особливості реалізації проектів громадянської і приватної ініціативи у сфері вищої освіти на території України в межах Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX – на початку XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Высшие коммерческие курсы Харьковского купеческого общества, состоящие в введении Министерства торговли и промышленности. Записка о деятельности курсов в 1912–13 учебном году.* (1914). Харьков: Епархиальная типография (*Higher commercial courses of the Kharkov merchant society, consisting in the introduction of the Ministry of Trade and Industry. A note on the activities of the courses in the 1912–13 academic year.* (1914). Kharkov: Diocesan printing house).
2. *Державний архів Харківської області.* Ф. 45. Оп. 3. Спр. 3135 (*State archive of the Kharkiv region.* F. 45. Descr. 3. Case 3135).
3. *Державний архів Харківської області.* Ф. 201. Оп. 1. Спр. 16 (*State archive of the Kharkiv region.* F. 201. Descr. 1. Case 16).
4. *Державний архів Харківської області.* Ф. 772. Оп. 1. Спр. 276 (*State archive of the Kharkiv region.* F. 772. Descr. 1. Case 276).
5. Драч, О. О. (2011). *Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.* Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С. Г. (Drach, O. O. (2011). *Higher education of women in the Russian empire of the second half of the XIX – early XX centuries.* Cherkasy: "Vertical", PE Kandych S. H.).
6. Корж-Усенко, Л. В. (2017). Народні університети в Україні як феномен освіти дорослих. *Науковий вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Серія: Педагогічні науки*, 32, 199–208 (Korzh-Usenko, L. V. (2017). National universities in Ukraine as a phenomenon of adult education. *Scientific bulletin of the Lviv National University named after Ivan Franko. Series: Pedagogical Sciences*, 32, 199–208).
7. *Отчет Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин за 1910 год.* (1911). Харьков: Типо-литография Н. В. Петрова (*Report of the Kharkov Society for Mutual Help of Working Women for 1910.* (1911). Kharkov: Print-lithography of N. V. Petrova).
8. Павлова, В. В. (1999). Вища жіноча освіта на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століття. *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*, 2, 73–80 (Pavlova, V. V. (1999). Higher education of

women in Slobozhanshchyna in the second half of the XIX and early XX centuries. *Scientific bulletin of Kharkiv State Pedagogical University. Series: Historical Sciences*, 2, 73–80).

9. Павлова, Т. Г. (2012). *Негосударственная высшая школа Харькова в начале XX века*. Харьков: Издательство Saga (Pavlova, T. H. (2012). *Non-state higher school of Kharkiv at the Beginning of the XX century*. Kharkov: Saga Publishing House).

10. Профессор Дмитрий Иванович Багалей. *К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910)*. (1912). Харьков: Печатное дело (Professor Dmitrii Ivanovich Bahalei. *To the thirtieth anniversary of his scientific and pedagogical activity (1880–1910)*. (1912). Kharkiv: Printed matter).

11. Розенберг, Р. (1995). *Музыкальная Одесса*. Одесса: Редакционно-издательское отделение Областного управления по печати (Rosenberg, R. (1995). *Musical Odessa*. Odessa: Editorial and publishing department of the Regional Printing Office).

12. Спасский, П. Х. (Ред.). (1910). *История торговли и промышленности в России (1910)*. (Т. 1–2; Т. 1). Санкт-Петербург (Spasskii, P. H. (Ed.). (1910). *History of trade and industry in Russia (1910)*. (Т. 1–2; Т. 1). St. Petersburg).

13. *100-летие Харьковского медицинского общества. 1861–1961*. (1965). Киев: Здоровье (100th anniversary of Kharkiv Medical Society. 1861–1961. (1965). Kiev: Health).

14. Удовицька, Т. А. (2002). *Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.)* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Харків (Udovytska, T. A. (2002). *Public and private higher educational establishments in Ukraine (at the end of the XIX – early XX centuries)* (PhD thesis). Kharkiv).

15. *Устав Новороссийского высшего международного института*. (1916). Одесса: Типография А. А. Гринер (Charter of Novorossiisk higher international institute. (1916). Odessa: Printing house of A. A. Griner).

16. *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет*. (1955). Харьков: Основа (Kharkiv state university named after A. M. Gorky for 150 years. (1955). Kharkiv: Basis).

РЕЗЮМЕ

Сидоренко Елена. Общественная и частная инициатива как фактор развития высшего образования во второй половине XIX – начале XX века.

В статье предпринята попытка раскрытия общественной и частной инициативы как весомого фактора развития высшего образования Украины во второй половине XIX – начале XX века. Установлено, что, несмотря на многочисленные бюрократические преграды научные общества и физические лица активно включились в создание общественных и частных разнотипных высших учебных заведений – педагогических, медицинских, народнохозяйственных (коммерческих, сельскохозяйственных, инженерно-промышленных), художественных и дипломатических. Выяснено, что в период национального возрождения внимание общественности сосредоточилось на фундаментах народных университетов как вузов нового типа. Доказано, что в исследуемый период существенно расширился спектр специальностей, по которым осуществлялась подготовка специалистов, что соответствовало актуальным запросам общества.

Ключевые слова: общественная инициатива, частная инициатива, высшее образование, высшее учебное заведение, высшие курсы, институт, народный университет, подготовка специалистов.

SUMMARY

Sydorenko Olena. Public and private initiative as a factor of higher education development in the second half of the XIX – early XX centuries.

The article attempts to disclose public and private initiatives as a significant factor in higher education development in Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries, which contributed not only to the quantitative but also to the qualitative development of the industry. It has been established that despite the numerous bureaucratic obstacles individuals, scientific and educational societies actively participated in the creation of public and private higher education institutions of different types – pedagogical, medical, public economy (commercial, agricultural, engineering, industrial), artistic and diplomatic.

It has been found out that most of them were university colleges – higher female courses and institutes, which geographically covered virtually all leading centers of education and science of Ukraine – Kyiv, Kharkiv, Odesa, Katerynoslav. The experience of fund-raising of public and private higher education institutions in Kharkiv – one of the industrial, cultural and educational centers of the Russian Empire in general and of Ukraine in particular – is generalized. The attention is focused on the long history of the struggle for the distribution of higher schools of the Society for the Mutual Help of Working Women, Kharkiv Medical Society, Kharkiv Merchant Society, Society for the Promotion of Commercial Knowledge, South-Russian Society of Technologists, and others.

It is determined that due to public and private initiative and support in the territory of Ukraine there were unique education institutions – Kyiv and Odesa conservatories and Novorosiisk higher international institute. It has been found out that in the investigated period, the initiative representatives of the public struggled actively for the creation of national universities as a new type of higher education institutions, but these plans were implemented later.

It has been proved that in the investigated period, in accordance with the urgent demands of the society, the range of specialties which provided training of specialists had significantly expanded, had been intensified the branches of education, in which the most acute problems (pedagogical, medical, agricultural education) appeared, as well as the missing links (economic-commercial, artistic, diplomatic education) had been added. It is confirmed that higher education institutions of a new type mitigated the effects of the protection limitations of the Russian autocracy on access to higher education of the general population, first of all, of women.

Key words: public initiative, private initiative, higher education, higher education institution, higher courses, institute, national university, training of specialists.

УДК 371.671:811.161.2

Наталія Султанова

Миколаївський національний

університет імені В. О. Сухомлинського

ORCID ID 0000-003-3510-4662

DOI 10.24139/2312-5993/2017.09/178-189

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ДЕРЖАВНОГО УТРИМАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)

У статті розглянуто тенденції розвитку мережі інституційних закладів державного утримання й виховання дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні впродовж 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ